

джерел у класифікаційних схемах: у складі «сказаний современников», разом із літописами, в першій половині XIX ст. і виділення як окремої групи джерел у класифікаціях на межі XIX–XX ст.

Окремі дослідники зверталися до з'ясування причин появи мемуаристики. Майже всі зупинялися на головній ознаці мемуарних творів – авторське начало, суб'єктивність, виходячи з чого, намагалися окреслити основні прийоми критики мемуарів, а також відзначали їхню вагому роль як історичного джерела. Заслугою наукової історичної думки означеного періоду стали і ґрунтовні огляди мемуарних джерел в узагальнюючих працях з історії Росії, які, щоправда, відрізняються у визначенні хронологічних меж виникнення мемуаристики. Хотілося б також відзначити поступове розширення в історичній літературі XIX – початку XX ст. кола джерел особового походження, що включалися до схеми поділу джерел як близьких до мемуарів (листи, автобіографії). Зважаючи на ґрунтовність висловленого, можна стверджувати, що саме в джерелознавчій літературі цього періоду були закладені теоретичні засади вивчення мемуарних джерел, які розвинулися в майбутньому.

1. Бестужев-Рюмин К. Русская история: В 2 т. – СПб., 1872. – Т. 1.
2. Иконников В.С. Опыт русской историографии: В 2 т., 4 кн. – К., 1891. – Т. 1. – Кн. 1.
3. Пушкарёв Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М., 1975.
4. Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма. – Ростов н/Д, 1989.
5. Пронштейн А.П. Источниковедение в России. Эпоха капитализма. – Ростов н/Д, 1991.
6. Чумаченко Э.Г. В. О. Ключевский – историк. – М., 1970.
7. Тартаковский А.Г. 1812 г. и русская мемуаристика. Опыт источниковедческого изучения. – М., 1980.
8. Тартаковский А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. – М., 1991.
9. Войцехівська І.Н. З історіографії української мемуаристики // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54.
10. Єловських У. Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографія проблеми // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – № 13, Ч. 2.
11. Любовець Н.І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми // Українська біографістика: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 7.
12. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: учеб. пос. / И. Данилевский и др. – М., 2004.
13. Пекарский П.П. Русские мемуары XVIII в. // Современник. – 1855. – Т. 50 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volkomorov.com/articles/123>.
14. Надеждин Н.И. Об исторической истине и достоверности // Библиотека для чтения. – СПб., 1837. – Т. 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://books.google.com.ua>
15. Устрялов Н.Г. Русская история: В 2 т. – Ч. 1: Древняя история. – СПб., 1845.
16. Чекунова А.Е. Видовые особенности и терминология письменных источников конца XVII – первой четверти XVIII вв. // Отечественная история. – 2000. – № 4.
17. Платонов С.Ф. Полный курс лекций по русской истории. – СПб., 1997.
18. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т. VII: Специальные курсы (продолжение). – М., 1989.
19. Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории. – М., 2006.

Otzenko O.V. Memoir sources in Russian historiography (the XIX – beginning of the XX c.). The process of the Russian historians'

evolution in studying the memoir sources at the XIX – beginning of XX c. is examined in the article. The importance of their works for the memoirs researching in future is demonstrated.

Key words: memoirs, reminiscences, historical sources, historiography

С. В. Тарасов

ПЕРІОД РУЇНИ У ВИСВІТЛЕНІ СЕРГІЯ СОЛОВЙОВА

Період Руїни є важливим рубежем в історії українського народу. Проаналізовано дослідження причин і суті цього явища російським істориком С. Соловйовим, який називав його «малоросійською смутою».

Ключові слова: Руїна, «малоросійська смута», українське питання, російська історіографія, С. Соловйов

Важко знайти більш тривожний час в історії України, ніж так званий період Руїни. Це була епоха громадянських воєн і зовнішніх вторгнень, час, коли особисті амбіції претендентів на гетьманування часто брали гору над загальнонаціональними інтересами. Ця епоха багато в чому зумовила майбутню долю України. Чимало російських істориків у своїх роботах розглядали українську історію епохи Руїни. Однак лише троє з них дали докладний і зв'язний опис періоду на всьому, або майже всьому його протязі – С. Соловйов, В. Ейнгорн і Д. Іловайський. Дослідження кожного з названих істориків становлять історіографічний інтерес, і в першу чергу С. Соловйова. Слід особливо підкреслити, що його загальні концепції мали вплив на російську історичну науку, коли вона займалася дослідженням історії України. Історик намагався до студій з історії України залучати найбільш достовірні джерела. Такими, на його думку, були матеріали, що знаходилися у російських державних архівах. Заслугою С. Соловйова безумовно є те, що ним уперше були введені у науковий обіг багато невідомих раніше архівних матеріалів. Сам він вважав, що його книга має значення, як первісна розробка архівних документів [1, 331]. Книга С. Соловйова ґрунтується на дослідженні широкого кола історичних джерел (в першу чергу, матеріалів російських державних архівів) і містить багатий фактичний матеріал.

С. Соловйов першим розглянув ряд важливих історичних явищ, зокрема взаємовідносини Московської держави і України. В 11, 12, 13 та 14 томах його книги, з різною мірою докладності розповідається про події «малоросійської смути», але в 12 томі події української історії займають центральне місце. На жаль, у різних томах «Истории России» тема Руїни розкрита з різною мірою докладності. Значна кількість документів процитована автором без відповідного коментарію. Як зазначив сучасний німецький вчений Т. Бон, недолік наукового підходу С. Соловйова полягав у тому, що він вирішив надати слово передусім самим джерелам, всупереч їх аналізу [2, 123]. Узагальнюючий синтез проводився істориком скупо. Однак, при цьому, слід зазначити, що С. Соловйов вже на початку роботи над 11-м томом (де починається розповідь про Руїну) мав ясну концепцію «смути» в Україні, яка у загальних рисах не змінилася і під час праці над 14-м томом (де розповідь про Руїну завершується).

Як зазначалося вище, С. Соловйов значне місце у своїй головній праці відводив подіям «Руїни». Втім, він, як завжди, викладав переважно конкретний матеріал і лише зрідка давав оцінки, що мали загальний характер. Свої міркування про причини і суть «смути в Малоросії» він розмістив вже після опису Андрусівського миру. Вони носять характер пояснення, чому це перемир'я не змогло припинити війну на землях України.

У зв'язку з цим, С. Соловійов торкнувся питання соціальних процесів, що відбувалися в Україні. Історик вважав, що «сму́та» мала характер внутрішніх зіткнень в українському суспільстві і була наслідком соціальної боротьби. С. Соловійов відмовився від концепції «особистих амбіцій» окремих діячів. Щоправда він не заперечував і цього чинника, як у випадку з П. Дорошенком, але головну увагу переніс на події, що відбувалися в суспільстві. Це було цілком у дусі історичної науки XIX ст. Підхід С. Соловійова до проблеми ми можемо назвати «соціологічним». У країні, на думку вченого, відбувся переворот, земельна власність змінила господарів, але на місце польських прийшли нові пани. Козацька старшина прагнула «виділитися з військової маси або у вигляді шляхти польської, під керівництвом сенатора Виговського, або у вигляді дворянства московського, під керівництвом боярина Брюховецького; але це прагнення старшини зустрічало сильне протидіяння в демократичному середовищі козацтва, представником якого було Запоріжжя» [3, 181]. Старшина твердила про «права і вільності бідної батьківщини України», але на ділі керувалася лише егоїстичним прагненням до власного благополуччя. Рядові козаки хотіли рівності і з ненавистю ставилися до представників старшини, які вийшли з лав козацтва і тепер отримали дворянське або шляхетське звання. Історик згадував слова запорожців: «Ми знаємо тільки гетьмана і не хочемо знати боярина!» [3, 182]. Міста однаково ненавиділи і козаків, і старшину і були б згодні на знищення гетьманського режиму, за умови, що збережуть свої права. Вище духовенство так само говорило про «права і вільності» і, захищаючи їх, віддало перевагу католицькій Польщі перед православною Росією [3, 182].

«Суспільство малоросійське вийшло дуже юним на сцену, коли історія вирішувала найважливіші для нього питання», – вважав С. Соловійов [3, 183]. «Майже вся друга половина XVII століття є смутним часом для Малоросії, подібним до Смутного часу Московської держави на початку століття: та ж хиткість (в оригіналі «шатость» – С. Т.), та ж темнота, відсутність чітко визначених цілей і відносин, що дають твердість людині і суспільству, те ж перелітництво» [3, 183]. Однак у Російській державі смута була не такою тривалою, як в Україні. До того ж у Росії боротьба за владу велася між своїми претендентами. Поява іноземних претендентів призвела до припинення смуги. Тоді як «нешасна Малоросія хиталася дуже довго, хиталася і між поляками, і між турками» [3, 184]. Це призвело до страшного спустошення країни (особливо Правобережжя), не говорячи вже про моральний збиток, а суспільний розвиток був надовго затриманий.

Що означають слова історика про юне суспільство? Вважаємо, цим виявлялося негативне ставлення дослідника до козацтва. Як відомо, С. Соловійов створив власну періодизацію російської історії, поклавши в її основу боротьбу державного ладу з родовим і європеїзацію російського суспільства. Хоча подекуди історик, немов забуваючи про створену ним же схему, вводив ще один додатковий принцип. Початковий етап історії Росії з IX до XII ст. учений характеризував як «героїчний» або «богатирський» період [4, 15]. Іноді він розтягував «богатирський» час на всю допетровську епоху, називаючи Петра I «останнім і найбільшим з богатирів» [4, 429]. Цей період припинився, на думку С. Соловійова, з торжеством цивілізації. До цього моменту пристрасті не знаходили моральної перешкоди, оскільки між часом дитинства і змужнілості не існувало перехідного віку освіти. Тому сильна людина бу-

вала страшна, коли, не стримувана жодними моральними принципами, починала доросле життя, вирвавшись з «дурної малої дитячості» [4, 124]. Як висловився історик, головне зло такого суспільства полягало в тому, що людина входила в нього «моральним недоноском» [4, 124].

На Русі «богатирський період» був тривалим, – стверджував учений. З посиленням держави, – носія цивілізації – «богатирство» було перенесене на околиці країни, де продовжувало своє існування під ім'ям «козацтва», яке С. Соловійов розглядав як деструктивний елемент. У XVII, як і X, ст. знаходилися люди, які протиставляли себе суспільству і йшли у степ. Подібний процес відбувався і в польській державі. На землях України, як писав С. Соловійов, козацтву вдалося узяти гору і зі своєї старшини утворити новий вищий стан [4, 42].

Отже, С. Соловійов вбачав у «богатирському періоді» якусь подвійність. З одного боку, нерозвиненість («юність») суспільства, в якому були відсутні стримуючі сили для сильних особистостей. З іншого – відхід таких сильних людей «на волю», «в чисте поле», де вони утворили козацтво. Те, що козацтво зуміло установити власну владу над Україною, було, на погляд історика, незаперечним доказом юності українського суспільства. Ці думки безпосередньо були пов'язані з його світоглядом, але їх можна заперечити. Перш за все, викликає сумнів твердження про козацтво як анархічний елемент, хоча О. Сфіменко і В. Липинський відзначали, що Запоріжжя в ряді випадків відіграло в історії Гетьманщини деструктивну роль [5, 11].

Якщо продовжувати думку С. Соловійова про недостатність стримуючих моральних чинників, внаслідок відсутності освіти, то можна зазначити, що і за часів історика освіту в Росії мали вельми вузькі шари суспільства. Проте, він вважав, що юність російського суспільства закінчилася в епоху Петра I. Більшість же представників правлячого класу України XVII ст. мала освіту, яку отримала в польських колегіумах. Таким чином, не можна визнати, що вони вступали в доросле життя безпосередньо з «малої дитячості». Мали вони і певне політичне виховання, отримане в ті часи, коли Україна входила до складу Речі Посполитої. Таким чином, тезу С. Соловійова про «юність» українського суспільства можна заперечити. Слід, втім, зазначити, що Польща була саме такою країною, де сильна особистість не знаходила ніяких стримуючих сил: ні моральних, ні юридичних.

У своєму університетському курсі С. Соловійов називав ще одну причину Руїни – відсутність спадкової верховної влади. Оскільки посада гетьмана була виборною, одна партія прагнула провести свого кандидата, а інша всіма силами противилася його обранню [6, 106]. Вчений вважав, що в Україні йшла боротьба двох партій (військової старшини і народної). «Приєднання до Москви було справою народної більшості, – писав він, – і більшість ця до цих пір не мала жодної причини пожалкувати. Інші погляди були у меншини, яка знаходилася вгорі: для цієї меншини, для військової старшини і особливо для шляхти з'єднання з шляхетською державою Польщею було більш привабливим» [3, 12]. Історик вбачав у І. Виговському гетьмана «по обранню меншості» і писав про його непопулярність серед основної маси козацтва [3, 15].

Проте, тут необхідне деяке уточнення. Твердження, що І. Виговський став гетьманом «по обранню меншини», не зовсім вірне. Рішення старшинської ради (ради «меншості») було підтвержене потім рішенням загальновійськової ради і ще однієї ради за участю запорожців. Однак С. Соловійов і його послідовники,

безумовно, праві в іншому: І. Виговський не користувався популярністю серед народних мас [7, 331]. Старшина мала йти за гетьманом, саме як за виразником її інтересів. Стосовно ж М. Пушкаря і його оточення, то ними, ймовірно, рухали не станова, а особисті мотиви, але для досягнення своїх цілей вони вміло грали на невдоволенні народних мас [8, 127].

С. Соловійов визнавав, що І. Виговський був повалений самими козаками. У нього знаходимо і докладний виклад Гадяцького договору. Переважною опорою історика на архівний матеріал пояснюється лаконічність статей договору, в наведеній ним версії. Варіант С. Соловійова не містить преамбули і передає лише суть документу, згідно списків М. Филімоновича. Дослідник не аналізував детально договір, але вбачав у ньому ще один доказ польсько-шляхетських ідеалів гетьмана. Він вважав Гадяцький трактат великим дипломатичним успіхом шляхетської партії й її ватажка: «Виговський отримав все, чого тільки міг бажати прихильники його, з якими він влаштував польський союз, були також нагороджені: вроджені, тобто, колишні шляхтичі, отримали землі, нешляхтичі – nobilitовані» [3, 383]. До речі, вся російська історіографія, слідом за С. Соловійовим, визнала Гадяцький трактат доказом шляхетських устремлень гетьмана і старшини.

Особистість І. Брюховецького теж не викликала у С. Соловійова особливих симпатій. Історик був, як звичайно, стриманим в оцінках, проте з відомостей, що він наводив, вимальовувався не зовсім привабливий образ гетьмана, якого він зображав людиною користолубною, безпринципною, жорстокою [3, 133]. На думку дослідника, І. Брюховецький брав за зразок політику І. Виговського, з тією різницею, що останній бажав забезпечити себе допомогою Польщі, а І. Брюховецький – Росії [3, 141]. Крім того, дослідник звертав увагу, що І. Брюховецький зміг посваритися з усіма верствами населення, не виключаючи козаків, але, передусім, з міщанами та духовенством, яке він люто ненавидів [3, 137].

Андрусівське перемир'я 1667 р. стало важливою віхою в історії Східної Європи. С. Соловійов стверджував, що ця угода мала б, на перший погляд, здаватися досить ненадійною, адже Київ був переданий Московському царству лише на два роки, але було зрозуміло, що Москві він надто дорогий і вона кладе багато зусиль, аби залишити його собі. Однак до другої половини XVIII ст. війна не відновлялася. Андрусівське перемир'я, як зазначав С. Соловійов, перейшло у «Вічний мир», із збереженням усіх умов. Київ, яким Річ Посполита поступилась Росії на два роки, залишився під владою Москви. У 1667 р. закінчилася боротьба між Росією та Польщею [3, 181]. На думку С. Соловійова, той удар, який був нанесений Росією Польщі, був суттєвим, крім того, одним з його наслідків став напад Швеції на Польщу. Однак втручання Шведського королівства у конфлікт, що погрожував Речі Посполитій повним розгромом, на ділі врятувало її, оскільки призвів до сутички між Швецією та Московською державою. Крім того, напад шведів підняв поляків на народну війну. Вчений вважав, що Річ Посполита опинилася у більш вигідному становищі, ніж Росія, тому що Україна була охоплена смутою, а кримський хан вирушив проти Москви, яка «надто багато здобула спочатку, і їй важко було відмовитися від усієї Малоросії... на це вона могла наважитися лише за останньої скрути, але цієї скрути, незважаючи на виснаження сил, ще не було» [3, 180]. З іншого боку, і становище Польщі ще не було таким катастрофічним, щоб вона могла відняти землі у шляхти на користь «бунтівних козаків» [3, 180]. Тому мирний договір міг стати реальністю

лише в тому випадку, коли б одна зі сторін конфлікту зазнала нового удару. Для Речі Посполитої таким ударом стало повстання Любомирського та турецька загроза, яку зумовив гетьман П. Дорошенко [3, 181]. Хоч Андрусівське перемир'я припинило боротьбу між Річчю Посполитою та Московським царством, воно не припинило смуту в Україні, оскільки, на думку історика, вона мала глибоке соціальне коріння [3, 181].

Після загибелі І. Брюховецького, який був убитий своїми ж козаками, П. Дорошенко об'єднав усю Україну. Однак невдовзі він пішов на Правобережжя, залишивши замість себе наказним гетьманом Д. Многогрішного. Лівобережжя повернулося під царський протекторат: «І третя смута малоросійська, і третя зрада гетьманська не відняла східної Малоросії від Москви», – зазначив з цього приводу С. Соловійов [3, 376]. Турки та татари не підтримали козацького повстання, а поляки були не в змозі допомогти козакам.

С. Соловійова зацікавила і та обставина, що П. Дорошенко, після загибелі І. Брюховецького, не перестав листуватися з П. Шереметєвим. Гетьман стверджував, що «згоден бути під владою великого государя», якщо на території України не буде московських воевод. Наказний же гетьман Д. Многогрішний звернувся до московського уряду з подібною пропозицією і висунув ті ж умови, що й П. Дорошенко, «але в Москві знали, що вимоги Многогрішного і Дорошенка – це вимоги козацькі або, радше, старшини козацької» [3, 366]. Тому на Глухівській раді представники Москви відчували себе так упевнено. Вимоги Д. Многогрішного були відкинута. Це стало можливим, завдяки «роз'єднанню між козаками й іншим населенням малоросійським» [3, 375]. Стосовно «справи Д. Многогрішного» С. Соловійов був, очевидно, переконаним у зраді гетьмана, хоч на сторінках своєї праці він не виніс власного вердикту щодо його винуватості чи невинності. Хоча дослідник навів чимало доносів і свідчень, що звинувачували гетьмана [3, 413].

С. Соловійов писав про П. Дорошенка у багатомній «Истории России» досить детально, але це, як правило, лише факти без оцінок. Учений викладав, як звичайно, конкретний матеріал і вельми рідко супроводжував свою розповідь думками загального характеру. Він вважав П. Дорошенка головним винуватцем «смути», а також головним винуватцем того, що Правобережна Україна прийшла в запустіння і була віддана туркам [4, 221]. Єдиним позитивним наслідком діяльності гетьмана, на думку ученого, було те, що П. Дорошенко, сам того не бажаючи, помирих Польщу і Росію, які, зважаючи на турецьку небезпеку, уклали Андрусівське перемир'я [3, 181]. Докори П. Дорошенка на адресу Москви, з приводу Андрусівського договору, дослідник вважав необгрунтованими [3, 346]. С. Соловійов відзначав, що втручання Туреччини призвело до швидкого падіння популярності та авторитету гетьмана [3, 471]. Це, у свою чергу, призвело до Переяславської Ради 1674 р., де І. Самойлович був проголошений гетьманом «обох сторін Дніпра» [3, 452].

С. Соловійов, можливо, першим з російських істориків звернув увагу на соціальну ворожнечу серед самого козацтва, на боротьбу між старшиною і рядовими козаками. Подальші дослідники, незалежно від своїх політичних переконань і методологічних прийомів, більш-менш успішно розвивали його думки. Представники охоронного напрямку – Г. Карпов і Д. Іловайський, ліберал В. Ключевський, марксист М. Покровський бачили приблизно одні й ті ж процеси, що відбувалися в Гетьманщині. Можна сказати, що у них був однаковий погляд на проблему «Руїни» й погляд цей йшов від С. Соловійова.

1. Ключевский В.О. Памяти С. М. Соловьёва // Сочинения: в 9 т. – Т. VII. – М., 1989.
2. Бон Т. Историзм в России? // Отечественная история. – 2000. – № 4.
3. Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 кн. – Кн. VI. – Т. 11–12: История России с древнейших времен. – М., 1990.
4. Соловьёв С.М. Сочинения: в 18 кн. – Кн. VII. – Т. 13–14: История России с древнейших времен. – М., 1990.
5. Романцов В.М., Черепченко О.О. Причины та початок Руїни, її вплив на процеси становлення Гетьманщини: Історіографічний аспект проблеми // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 2.
6. Соловьёв С.М. Лекции по русской истории оп. пр. Соловьёва 1867/8 г. – М., 1868.
7. Грушевский М. Иллюстрированная история Украины. – К., 1995.
8. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст.: Причины і початок Руїни. – К., 1998.

Tarasov S.V. Ruina's Period in the Serhej Soloviev works. The Ruina's period is the important boundary in the history of the Ukrainian people. Is analyzed researching of the reasons and essence of this phenomenon by the famous Russian historian S. Soloviev, who had named it as «the Russia Minor Distemper».

Key words: Ruina, «the Russia Minor Distemper», the Ukrainian problem, Russian historiography, S. Soloviev

С. І. Дегтярьов

ЧИНОВНИЦТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст. У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Аналізується стан вивчення історії бюрократії на теренах Російської імперії у XVIII–XIX ст. українськими науковцями. Зроблено висновок, що біля активно окреслена проблематика розроблялася вченими до 1917 р. Серед дослідників радянського часу мало місце падіння інтересу до цієї теми.

Ключові слова: чиновництво, бюрократія, історіографія, дослідження

Роль історичної науки неухильно зростає, а людство, спираючись на досвід минулого, намагається визначити найбільш оптимальні шляхи розв'язання насущних проблем сьогодення й майбутнього. Спектр актуальної історичної наукової проблематики при цьому є надзвичайно широким. Зокрема дослідження стану державного апарату Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., його особливостей на українських землях, у тому числі категорії осіб, які фактично обслуговували потреби держави, починаючи з вищої бюрократії і закінчуючи нижчими чиновниками різних відомств, має істотне наукове значення. Втім, не всі аспекти цієї проблеми привертала увагу вітчизняних науковців.

Одні з перших згадок про чиновництво, зокрема українське, можна зустріти вже у працях О. Шафонського та Д. Бантиша-Каменського. Так, перший у топографічному описі Чернігівського намісництва побіжно торкнувся питання переведення наприкінці XVIII ст. козацьких чинів на табельну систему чиновництва [1, 126–127]. Інший був добре обізнаний у багатьох аспектах державної служби, оскільки сам служив у канцелярії малоросійського військового губернатора і навіть був у 1825–1828 рр. Тобольським губернатором, ставши об'єктом безпідставних звинувачень у службовій недбалості [2, 8–9]. Недосконалість судівництва, порушенням чиновників судового відомства Д. Бантиш-Каменський присвятив памфлет «Шемякин суд в XIX столетии». Досліджуючи історію України, він торкнувся низки питань козацько-старшинської служби періоду правління Катерини II, зокрема спроби зрівняння малоросійських чинів з великоросійськими табельними [3, 135–136].

Особливу увагу привертає ґрунтовна праця М. Варадінова, присвячена історії Міністерства внутрішніх справ. Вона являє собою результат залучення величезної кількості джерел першої половини XIX ст., які покладено в основу роботи, і містить відомості не лише про центральний апарат відомства внутрішніх справ, але й про діяльність місцевих поліцейських установ [4]. Втім, ця робота є скоріше збіркою фактологічного матеріалу з окресленої проблеми і містить вкрай мало авторських висновків.

Натомість А. Ханенко вивчав державні установи в Україні, приділяючи увагу й судочинству. В дослідженні історії межових установ він хронологічно охопив період з XVI – до середини XIX ст. Описуючи судові органи, що діяли на українських землях у XVIII–XIX ст., згадав також повітові суди, торкаючись їхнього складу та частково компетенції [5].

Значний внесок у вивчення різноманітних проблем української історії зробив засновник т. зв. «лівобережної школи» – О. Лазаревський. Приділяючи багато уваги козацько-старшинській спільноті Гетьманщини, він вивчав і процеси влиття цього стану і його розчинення у суспільній структурі Російської імперії, взаємодії і взаємовпливів козацької системи управління та імперської. Дослідник у наукових розвідках показував і в який спосіб козацтво намагалося пристосуватися до нових службових реалій [6; 7; 8].

Вивчаючи минувшину України, відома вчена О. Єфименко торкнулася питання державного управління на інкорпорованих до Російської імперії ліво- та правобережних українських землях. Вона вказувала на те, що патріархальні малоросійські установи, змішане військово й цивільне управління сприймалися Катериною II як певний вияв варварства. Згадувала вона і факт надання російських, табельних чинів українським чиновникам ще до появи «Учреждения о губерниях». Зокрема, коли у 1764 р. була утворена Малоросійська колегія з чотирма російськими та чотирма українськими чиновниками, останнім для зрівняння з російськими колегами надавалися табельні чини. Істотного значення дослідниця надавала судовій реформі 1760-х рр., що була проведена в Україні. На її думку, ця реформа була невигідною для російського уряду, оскільки підсилювала значення старшини у цьому регіоні. Однак Катерина II пішла на цей крок, з метою відділення військового правління від цивільного, що було необхідно для майбутньої уніфікації системи державного управління за російським зразком. Успіх наступних реформ, що відбулися у 1780-х рр., й успішне включення української еліти до російського соціуму дослідниця приписує П. Румянцеву. Саме завдяки його зусиллям, – переконує вона, – ще недавно опозиційно налаштований до російського уряду, «вищий клас малоросійського суспільства» став активно співпрацювати з владою [9, 323–324, 326–327].

Негативнішу оцінку діяльності «деспотического» П. Румянцева отримала у дослідженнях М. Василенка. Спираючись на відомості депутатських наказів Уложеної комісії, він відмічав потяги українського суспільства до незалежності Малоросії від Росії в галузі адміністрації, суду, законодавства [10, 245]. О. Єфименко була однією з небагатьох, хто вказував на активні прояви незадоволення козацької старшини Слобідської України розповсюдженням на цих землях системи управління російського зразку. Вона зазначала, що місцева козацька старшина не лише «не кидалася» на пропонувані їй російські чини, як це робила пізніше, навчена досвідом, лівобережна старшина, «але й виказувала байдужість, якщо не зневагу». Ізюмський полковник Краснокутський навіть закликав слобідську